

Владимир Вукомановић Растегорац¹
*Универзитет у Београду, Факултет за образовање
учитеља и васпитача, Београд, Србија*

ПАТРИОТИЗАМ И СМРТ: ПРЕДСТАВЕ СМРТИ У АНТОЛОГИЈИ СРПСКЕ РОДОЉУБИВЕ ПОЕЗИЈЕ

Сажетак: Циљ овог рада је да истражи и опише како се феномен смрти обликује у српском патриотском песништву на примеру стихова из *Антологије српске родољубиве поезије*, коју су приредили Вук Милатовић, Владимир Цветановић и Александар Јовановић. Посебно ће бити сагледани: 1) именовање смрти, 2) одабир начина и узрока смрти, 3) представа гроба и сахране, 4) прикази мртвог тела, 5) представа бесмртности. Анализа показује: 1) да у патриотском песништву мотив смрти заузима значајно место, 2) да у родољубивим песмама доминира насилна смрт, 3) да се гроб види као место туге, али и завета и препорода, 4) да су у родољубивом песништву чести сурови прикази умрлог тела, 5) да је присутно отворено неприхватање нефункционалности мртвог и коначности смрти, као и то да се трајање после смрти доминантно остварује у симболичком виду, кроз сећање потомака. Приликом језичког обликовања мотива смрти ретко се користи персонификација – чешће су присутне метафоре смрти и хиперболичне фразе које указују на размере и страхоте страдања.

Кључне речи: српска поезија, родољубива поезија, антологија, танатополитика, танатологија.

---

¹ vladimir.vukomanovic@uf.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-9442-9435>

Уместо увода

Пишући о метафорама смрти у књизи *Филозофирајти: учийи умирајти?*, немачки филозоф Бернхард Ф. Таурек (2009: 244) описаће смрт као „чињеницу без континуитета”, а метафоре смрти – у ширем смислу и сваки говор о њој – препознати као покушај „успостављања континуитета у условима скраћења континуитета”. Другим речима, смрт измиче језику и то не треба да чуди, јер и непосредно искуство *мртвост* измиче нашем искуству (макар док језик поседујемо). Управо зато што је празно место искуства, смрт је и место уписивање смисла – отуда су могуће трансформације односа према њој, о којима пишу Луј Венсан Тома (1980), Едгар Морен (1981) и Филип Аријес (1989), потом аутори попут Тонија Волтера (1994) и Дагласа Дејвиса (2005), а код нас Александра Павићевић (2011). И не само то: могућност да се смрти прида *различити* смисао омогућиће њену (зло)употребу. Бодријар (1991: 146) јасно увиђа да се „у крајњој инстанци, власт заснива на манипулацији, на управљању смрћу”. Колике су могуће размере политичке употребе смрти темељно показује Тодор Куљић у *Танатологији* (2014) – смрт се политизује од обликовања ритуала и упошљавања одговарајућих симбола преко промовисања друштвено пожељног начина умирања, па све до употребе леша и сахране, до оперисања сећањем и манипулације оностраним (уп. у вези с тим и: Павићевић 2011: 163–197).

Ипак, и поред увиђања начелне слободе која постоји приликом уписивања смисла у догађај смрти, Тома (1980: 28) покушава да издвоји константе човековог односа према њој:

гроза од леша у распадању (која у наше време узима за изговор хигијену), веза између смрти и иницијације (нарочито у случају рата), углед који ужива племенита смрт (изложити свој живот опасности, дати своју крв за отаџбину, за веру, за политички идеал), постојаност смрти-ускрснућа (човек наставља да живи кроз хромозомско наслеђе; брине се да завешта своје име; верникова нада у загробни живот), важност која се придаје смрти на родној груди [...] то су, упркос променама насталим због различитих услова живота, „остаци првобитних веровања у данашњој цивилизацији”.

Парадокс је – или пак сасвим очекивана последица ових „танато-универзалија” – у томе да стабилност појединих аспеката нашег односа према смрти не чини саму смрт мање (политички) употребљивом. Напротив.

Кад се то узме у обзир, логично је запитати се каква је концептуализација смрти у (српској) родољубивој поезији – посебно ако се родољубива песма види као она у којој се „пева најдубља оданост своме народу и његовој историји [...] припадност једној заједници коју чине они који су били, који јесу и који ће бити, језику који их веже, култури коју су створили и стварају” (Цветановић, Милатовић и Јовановић 2002: 13). *Анџолоџија српске родољубиве поезије*, коју потписују три професора Учитељског факултета – Владимир Цветановић, Вук Милатовић и Александар Јовановић, настала на почетку 21. века, доноси 222 песме укупно 59 аутора, указујући истовремено на континуитет и врхунце ове песничке врсте у нас. Зато ћемо у централном делу овог рада, кроз сагледавање различитих аспеката представе смрти у *Анџолоџији*, покушати да поставимо тек основне координате за даља, и дубља, проучавања мотива смрти у (српском) родољубивом песништву.²

Именовање смрти

Смрт се у песмама *Анџолоџије* ретко појављује без додатне атрибуције. Када јој се атрибути придају, њихов распон иде од *оздљивне* (39)³ и *суре* смрти (248), преко *мученичке* и *јуначке* у „Крвавој бајци” (270) до *осрамоћене* и *довољно њросџране* да прими жртве злочина у Глини (324). Тај распон проговара о трагичности смрти, али и о могућности добре и лоше, недостојне смрти (при чему се њена оцена у овим случајевима изриче са дистанце, из перспективе оних који су преживели туђу смрт).

Заједно са именовањем смрти иде и дескрипција бића као *мртвог*. Мртви су *Јуџ Боџдан* и *Јуџовићи* (174), *Орловић Павле* (176), мртви *груџови* (195, 210), *џролетџери* (264), *џуковник* (395); мртве су *џлаве* (185, 344), *очи Христа* (139) и погинулих војника (152), мртве *руке* (174, 264); мртва може да буде и крв која трује срце што „за својост не туче” (53), а за лирско ја Прерадовићеве песме звуци другог језика су *мртви* звуци (67). Директно именовање смрти није једина могућност у родољубивим песмама – широко је распрострањено поређење смрти са *лежањем*, *сјаввањем* и *сном*. Код Стерије *мртва лежи* Србија и Српства мајка (35, 36), код Змаја три хајдука леже на *џрулишиџу* (89), код Костића „српски ле-

² Услед ограничења у дужини рада било је нужно оставити по страни многе нијансе концептуализације смрти – у том смислу овај текст ваља видети и као позив за неко будуће, темељније преиспитивање тематизације смрти у овим оквирима.

³ Бројеви страница у заградама наводе се према издању наведеном на крају рада.

пирак” (95), код Шантића *костии оџаца нам славних* (118), а то је поистовећење смрти са *лејањем* и *лежањем* присутно и доцније, у песничком луку од Ракића до Нога. Са друге стране, већ код Његоша налазимо да племе *сном мрџвијем сјава* (59), а тај израз понавља и Лаза Костић (97) уз измењен редослед речи. Дисова песма „Цветови славе” у целини је дескрипција смртног сна: „Они спавају, ти наши синови, / У својој крви, безбрижни ко тићи, / Заборављени ко мртви кринови, / И поносити ко стари племићи” (152; уп. и: 174, 211, 267, 335, 348). Кад се смрт види овако, онда је логична и Матићева „*Усјаванка* за погинуле који немају више од двадесет година” (228). Овде још ваља додати додати да се смрт доста често концептуализује као *јаг* (21, 86, 91 итд.) и *јашење* живота (165, 173, 324, 335).

Кад је реч о персонификацији смрти, њен портрет скицира тек понеки песник, а и то у појединим детаљима. Она има зубе које нико не броји (299), уме да *бесни* (35), али и да буде *ујлашена од себе саме* (297), она „куца преко гробља чавле” (176) и има „недовршену стратегију”, која помера „крајњи исход даље / Од простора где се дешава правда” (336) – или је пак само део такве стратегије. На њену опасност и деструктивност упућују генитивне метафоре *јламен смрџи* и *звер смрџи*, које употребљавају Борислав Радовић (367) и Алек Вукадиновић (373).

Као значајнији од именовања смрти за родољубиву поезију показале се однос према њој. Тај однос је више него активан и подразумева да смрт *среџа* оне који се налазе на путу славе (32), да се она изазива на мегдан и побеђује у њему (43); када је реч о слободи домовине, лирско ја би и саму смрт загрлило (77), а српски народ је „свико, / У својој смрти да нађе лијека” (116) и многе *свајше младе* дао „смрти на венчање” (199). Цар Лазар *храбро јодноси* смрт (308), другови пред њом показују заједништво (264). Док се понекад са смрћу у овим песмама не мири када погоди оне најближе (174), истовремено постоји вера да они који су блиски у њој чекају једни друге (324). Ипак, иако се чини да су мушкарци са смрћу склопили „савезништво” кроз задатак умирања за отаџбину, чини се да у њој постоји и нешто што изневерава (336) или што тек понекад поставља питање смисла одважног односа према смрти (308).

Одабир начина и узрока смрти

Начин на који смрт наступа обично видимо двојако: као очекиван догађај који долази у старости или пак као (изненадни) прекид природ-

ног тока ствари, којем узроци могу бити различити – од тешке болести, преко несрећног догађаја до насилне смрти коју интенционално наноси друго људско биће.

Смрт се у овим песмама релативно ретко именује лексемама попут *умрејџи*, *умирајџи* и *мрејџи*, али је и тако распон у којем су употребљене доста широк. Љубомир Ненадовић (77) пева „Најслађе бих ја онда живио, / Кад бих знао да ћу умрет за те; / И смрт саму ја бих загрлио, / И умро бих све мислећи на те”; Рајић (143) пише „Бог је диго старе витезове наше / Што за род умреше у оружја звеци”. Идеја отаџбине обликује у овим случајевима смисао (живота и) смрти, који се брижно чува, али може и да буде урушен и доведен у питање: „Зар су зато мре-ли Пере Сегединци, / да се њихов крвник разузурен гости / за совром, стеченом ценом крви њине?” (165). Насупрот свему томе налази се нешто више космополитски одговор на прекид живота. Смрт војника код Настасијевића (201) изазива осећање заједништва у болу, код Матића осећај жаљења за младим животом (229), код Бојића (188) и Павловића (314) донекле апострофира осећање опште пролазности. Чини се да у овом погледу свака песма која помиње умирање на свој начин контекстуализује и нијансира догађај смрти (уп. 192, 194, 210, 349, 356 итд.).

Знатно чешће се у анализираним песмама експлицитно тематизује насилна смрт, што иде у прилог тези да „политичка употреба смрти зависи од начина умирања”, односно да то „како умиремо јесте неретко важније од саме чињенице да морамо умрети”, па и да се „сећање на смрт у политици најуспешније центрира око погибије у рату” (Куљић 2014: 40, 44).

У вези са насилном смрћу, пар лексема означава оне који спроводе у дело чин убиства: *убица* (32, 126) и *целатџи* (355, 356). Док Стерија подсећа на убиства српских средњовековних владара, Дучић реч *убица* користи са негативним конотацијама само за оне који су домовину песника нападали; *целатџи* је пак своје место нашао једино у Симовићевој песми пуној гротеске и апсурда. Са друге стране, фреквентнија је употреба речи *жртџива* / *жерџива* – улогу жртве имају Србија (59) и Милош Обилић (61); жртва је *невина* (133) и *свесна* (136); када је принесена за свој род њу чека рај (106), а чак и у смрти она се снажи „надом за слободу” (158).⁴

⁴ Гледано из угла танатополитике, „истицањем симбола жртве настоји се постићи ефекат очишћења – осуђује се зло и олакшава поистовећење са добром. Лако је увидети да, у мери у којој слави жртву, група претендује на властиту бесмртност. Крајња сврха жртве је да обесмисли смрт” (Куљић 2014: 43).

Највећу лексичко-семантичку скупину која се тиче смрти чине лексеме које именују насилну смрт и ближе одређује њен узрок. Овде ћемо их набројати, а потом дати кратак осврт на њихову употребу јер би појединачна анализа заузела знатно више простора. Дакле, употребљене речи су: *убиџи* (33, 59, 60, 200, 372), *убијаџи* (125, 232, 352, 389); *йоџубиџи* (75); *смакнуџи* (60); *џуцаџи* (334, 355); *вешаџи* (355, 356); *обесиџи* (153, 372); *расџеџи* (358); *џроваџи* (33, 53, 362), *оџроваџи* (59, 61), *йоџроваџи* (61); *џодавиџи* (126); *сеџи* (74, 355); *клаџи* (183, 210, 356, 358), *заклаџи* (389), *исклаџи* (60), *заџреџи* (60, 63, 258), *саџреџи* (61), *уџреџи* (61) итд. Ове лексеме прате и њима творбено блиски: а) придеви: *убијен* (36); *йоџубљен* (214); *одешен* (356), *расџеџ* (139, 145), *оџрован* (34, 129, 149, 170); *џосечен* (174, 244, 308), *џресечен* (176), *одсечен* (353); *клан* (95), *заклан* (324), *џоклан* (384); *сџрељан* (232, 245, 356); б) глаголске именице: *расџеће* (358); *заклање* (389); *сџрељање* (271, 355); в) називи средстава којима се извршује чин убиства: *вешала* (353, 355); *оџров* (23, 59, 133, 352); *сечиво* (308). Њима се придружује јато оних које смрт приказују из перспективе умирућег, најчешће са цртом трпљења: *сџрадаџи* (30) и *сџрадање* (124, 308); *џинуџи* (63, 82, 146, 164, 170, 252, 338, 352, 391) и *йоџинуџи* (62, 71, 107, 254, 259).

Контекст у којем су употребљене наведене речи говори о јасној поларизацији. Наиме, на једној страни су убијање непријатеља (74, 75) и позив на борбу с њим (82, 107, 200), при чему ову линију говора о смрти прати и јасно дефинисан однос према њој: изостанак страха (49, 71) и осећање да је некад боље поднети смрт него живети; такође, присутно је осећање судбинске повезаности са жртвовањем за слободу отаџбине (129, 146). На другој страни стоји тематизација непочинства непријатеља који убијају наше јунаке (174) и владаре (308, 353), мајке (125) и децу (271, 245). Занимљиво је, међутим, да се у *Анџолоџији* може наћи један број песама које одликује критички патриотизам. Другим речима, у њима се говори о „убијању Србије од стране сопствених синова”, да парафразирамо Стерију (36). Ту линију певања утемељује Његош (60, 61) у *Горском вијенцу*, настављају Шантић (117), Дис (153) и Вељко Петровић (170), а она потом допире и до Бране Петровића (372) и Љубомира Симовића (362). Слојеви уткани у тематизацију смрти су притом различити: крећу се од честог упућивања на конкретне историјске догађаје (Косовски бој и смрт цара Лазара код више песника, истрагу потурица код Његоша, Принципов атентат код Лалића, фашистичко стрељање у Крагујевцу код Десанке Максимовић) до Христове смрти и његовог

распећа (код Ракића или Нога); од трагичног осећања удеса (нпр. код Р. Петровића) до гротескног хумора (код Љ. Симовића).

Представе гроба и сахране

У *Анџрололоји смрти* Тома (1980: 27) изриче мисао да је човек *животиња која сахрањује своје мртве*. Са танатополитичког становишта гроб је био и остао средство хомогенизације групе, па је очекивано то што неколико песама носи у свом називу реч *гроб* – међу њима је свакако најпознатија песма „Светли гробови” Ј. Ј. Змаја, а ту су још и „Гроб у жити” Б. Ђопића или „Запевка на гробу капетана Шуљагића” Љ. Симовића. Гроб се у родољубивим песмама концептуализује као место у које *се силази* и у њему *пребива* (106), из гроба *се устаје* и у њега *леже* (70), а с гробом може и да *се разговара* (86). У гробу *се пишу* (36, 144), али *се из њега и васкрсава* (45, 143), па он представља *јузи у вечности* (43) и *десмртни животи* (62). Тако се оцртава амбивалентна и истовремено комплементарна слика гроба: он је *светио* (58) и *свети* (62), уме да буде и *красан* (71), а у контексту романтичарског стила не изненађује ни деминутив *гробак* (87), који носи позитивне конотације. Ипак, на другој страни, гроб може да буде *илишак* (152) и *ионичен* (154), па је – не случајно баш код Диса – у карактеризацију гроба уграђен и непожељни однос живих према мртвима. Посебну вредност имају гробови предака и важних историјских личности: *праћедски* гроб (45) и гроб *прејика* (129); *на Косову* гроб (71) и *Косовски Гроб* (143); гроб *цара Лазара* (349) и гроб *Ђурин* (87) или *Његошев* (312). Ови гробови представљају *колевке нових снаја* (87), који и сами имају снаге за *борбу* (116), представљају место на које се управља поглед (383), они се *украшавају* (332), али исто тако представљају и изазов непријатељима који гробове *чекићају* (380). Управо потоње веома добро илуструје како „непријатељ не прети само убијањем живих појединаца него и уништењем оних симболичних ентитета који трансцендирају голу телесну смрт” (Куљић 2014: 17).

Знатно ређе од лексеме *гроб* у анализираној антологији појављује се *гробница*. Њоме Његош (54) означава место на којем обитава прах покојника који је хулио на своју родну мајку (отаџбину), па ће га због тога „буре хуленија / волновати вјечно у гробници”; други пут се ова лексеме код истог аутора користи метафорично, па се гробницом назива „наша тврда постојбина” која је „силе турске несита *гробница*” (63). Ипак, и поред ретке употребе, у српској родољубивој поезији *гробница* има истак-

нито место јер је уграђена у истоветне наслове песама Милутина Бојића (187) и Ивана В. Лалића (337) – „Плава гробница”. Обе песме, канонске и *антилоојске*, певају симболички јако место које упућује на жртву принесену током Првог светског рата.

У *Антилоојци* преовлађују гробља *йрадедова* (120), *браће* (187) и *војника* (335), гробља *храбрих* „Прометеја наде, апостола јада” (187). И док су на тим местима гробља траг сећања на жртве принесене домовини, која се и сама види као љубав „за руже што су на гробљима свеле” (222), на другом месту се раст гробља види као знак општег нестајања (165). Чак и онда кад се узму мање прозирна места појаве гробља у родољубивој поезији (190, 193, 226, 348, 353), чини се да је његов семантички и симболички потенцијал истовремено показан и исцрпљен у „Светлим гробовима” (86): „Гробље ј’ земља ком се ходи; / Гробље ј’ вода ком се броди; / Гробље – врти и градине; / Гробље – брда и долине, / Свака стопа: / Гроб до гроба. / Гробље ј’ спомен доба свију, / Гробље – књиге што се штију, / Повесница свих земаља, / Староставник цара, краља. / И читуља виших слика / Избраника, мученика, / Од почетка памтивека, / Све ј’ то гробље – / Ал’ је и колевка”.

И гроб, и гробље, имају функцију да у памћењу једне заједнице остану они који су за њу важни. У правом смислу речи, то је могуће тек уз постојање *сиоменика*. Међу корицама антологије, тако, наилазимо на споменик *народне йрошлосџи славне* (113) и споменик *давни минулих цинова* (147), а постоји нада да „споменик живи / Има живот дуги, / Да данас силази у нова предања, / Да спрема нараштај за споменик други” (147).⁵ Сахрањивање се помиње релативно ретко. Код Бојића (188) сахрањени су „некадашњи венци / И пролазна радост целог једног рода”, а ове стихове цитира и Лалић (338) у својој „Плавој гробници”. Код Симиовића *сарањен* је син Тиосав на каранском гробљу, а сахрањеност може да буде и симболичка и да се из тог стања вапи за победом над смрћу, као што је то случај у дијалогу лирског ја са Тројеручицом (348).

Кад је реч о погребним обичајима, занимљиво је да се прва тематизација *ојела* у овој антологији везује за Србију која „мртва лежи” и чијим „сетним потомцима” лирско ја поручује „справљајте мајци опело” (35). Опело се неће појавити код много песника: највећи број њених појављивања се везује за Бојићеву „Плаву гробницу”, а потом, логично, и за ону

⁵ Уз то, кад је реч о споменицима, ваља рећи како су две песме у целини исписане као епитафи: Витезов „Епитаф војнику који је пао у часу потписивања примирја” (252) и Симиовићеви „Епитафи са каранског гробља” (348).

коју је исписао Лалић. На овим местима опело је *torgo*, за њега се моли мир и оно се држи у доба језе ноћне, над свейом водом, „без речи, без суза и уздаха меких”, (187); Лалић (337) ово опело понавља, али *шайајом* и у *йодне* – при чему *шайај* донекле дочарава промену контекста у којем се пошта одаје, док је преданост подневу траг песникове особене поетике. Овом опелу Лалић (323) додаје још једно – „Опело за седам стотина из цркве у Глини”, једну од најпотреснијих песама које говоре о страдању Срба. Посве у другачијем контексту опело помиње Дис (153) – у намери да покаже размере пропадања које је захватило друштво песник ће посегнути за интензивном сликом у којој су „Понижени сви гробови и животи, / Упрљано и опело и крштење”⁶

Прикази мртвог тела

„Лешеви су политичко оружје” – каже Тодор Куљић (2014: 61) – јер они имају снагу да помире и заваде, да окупе групу око себе и подстакну емоције породице или друштва – од поноса до освете, од заједништва до кажњавања непријатеља. Можда и отуда, прикази мртвог тела се у родољубивој поезији не заобилазе. Душмански леш налазимо у песми Бранка Радичевића (71), док Ракић за леш са „наше” стране каже да је „свесна жртва, јунак прави” (136); број тих лешева само показује колико је крви проливано за домовину: вековима се овде „врх лешева клало” (183) и било је таквих сцена које Матић (229) сажима у стих „Двадесет година живота, а милиони лешева”. Мучнину и ужас пред мртвим телима посебно наглашавају Растко Петровић (209, 211) и Скендер Куленовић (255) – нема много страшнијих и мучнијих слика од оне у којој Мајка Кнежопољка „по љешевима чепа црвавим” не би ли којег од своја три сина познала. У одређеној мери ван овог круга стоји употреба речи *леш* код Црњанског (196) у „Ламенту над Београдом”, где, уз своје језичке алтернације (*Leiche!* и *Cadavere!*), није тако директно повезан са давањем живота за отаџбину, већ више упућује на општу пролазност.⁷

⁶ Концептуализацију гроба и сахране употпуњава низ предмета чије је присуство на гробљу очекивано: *свеће* (348), *зайаљене* (348) и *надгробне* (150), *свеће* које се гасе (358), а међу њима и *часна* [...] *йужна вошйјаница* (174); *кандила* која се гасе у храмовима (173) и *мирис шамјана* (188).

⁷ Придев *мрцинан* (47) у Сарајлијиним стиховима дефинише „лошу смрт” – „срамну” смрт „на поњави, и на женском крилу”, која носи са собом реторичко питање „Па куда б’ ја на он-свијет к преткам”.

Иако већ именоване мртвог тела као леша упућује и на његову декомпозицију, посебан корпус чине лексеме које означавају овај процес. Труну *хајдуци* које је погубио турски паша (89, 90), али у наставку песме се показују као живи; лирски субјект Рајићеве песме се куне земљом где ће „мртав сам да труне” (144), вербализујући тако љубав према отаџбини. Насупрот томе, када Стерија (32) каже како у гробу труне Стефан Немања, Дис (152) подсећа на војнике који спавају „Без свог покроба, и под тешком бедом, / и труну мирно као у сандуку”, а Вељко Петровић (166) примећује како труну најбољи безимени синци и како је његова земља место отровано крвљу „корее гдено крепког дуба труне” (170), у тим стиховима ваља читати и песимистичну слику пролазности, и критику односа према онима који су дали свој живот за домовину, и критику друштва које оне најбоље губи, а знатно слабије награђује.

Декомпозицију тела, даље, репрезентује и присуство речи које означавају телесне остатке: *крв, кости, њрах* и *йејео*.

Крв је вероватно једна од најфреквентнијих речи у *Анџолоџији*, што није чудно ако се има на уму да она драматизује збивања и хомогенизује скупину у исти мах, да је „симбол смрти, али и живота, извор кривице и полуга освете” (в. Куљић 2014: 44). Та је крв у родољубивим песмама, с једне стране, крв оних који учествују у борбама и чија борба обавезује: крв *йредака* (137), *очева* (129) и *синова* (132, 133), крв *српска* (106) и крв *јунака* (126); с друге, то је крв оних који су слаби и ничим дужни захваћени ратом: крв *деце* (82), *нејачи* (133), *љубе* и *мајке* (90), *невиних жрџиви* (133). Њени квалитети су донекле различити у зависности од тога којој страни припада: српска крв је *млада* (106, 232) и *жарка* (106), крв Милоша Обилића је *блајородна* (62) и *свејта* крв која је дата за потомке веже их за „ове крше” (121), јер „крв ипак није вода” (338). Крв непријатеља ретко се ближе одређује, а онда уме да бива *злойворска* (71) и *скојска* (263), при чему је такво именоване мотивисано у првом случају историјским околностима у којима песма настаје, а у другом и стањем лирског ја које стихове изговара (тј. стањем мајке која је изгубила три сина). Фраза *йиџи крв*, у неколико случајева употребљена и варирана, везује се за *душмане* (79), њихове представнике попут Ферузпаше (90) или метафоричка именоване попут *јује шарке* (143). Размере трагедије и мноштво жртви које су принесене рату транспонују се кроз варијације фразе *кујџи се у крви* (60, 61, 258), али и кроз синтагме попут *море крви* (118, 133, 231), *крваве реке / реке крви* (133, 295) и *йоџоци крви* (183); крв се *йролива* (63, 118) и њоме се *залива* земља (129); у крв

се *йага* (82, 324) и у њој *сйава* (152). Ипак, принесена као жртва, крв је и место новог почетка, семе из кога изничу *слободе час* и *народни сйас* (79), „Црвен и плав, Косовом божур” (134), „воде, вароши и села” (147). Посебан подвиг се види у томе да се превазиђе жалост и крв преобрази у нову снагу и оно што је у земљу посејано пружи нови плод и продужи живот (156). Тако проливена крв добија смисао, упркос збивањима која прете епилогом да се *узалуд лила* (244).⁸

Кости су симболички уграђене у трајање земље: то су кости *ошаца нам славних* (118), кости *йредака давних* (272), расејане и разасуте *од їора до мора* (231). Оне се могу видети као материјал за ново оружје („Од костију садељајмо копља, / Страшна копља / Уљем намазана”, 200) или пак плодно тле из кога ниче румена погача (258). Истовремено постоји страх да ће кости бити развејане ветром (166, 183), као и молба да се сачувају (199). Лаза Костић у „Јадранском Прометеју” (99) подсећа на то да је престо „бечке велемоћи” изграђен од „људских костију, / Покупљених по срамним бојевима”. Ипак, и поред свих наведених, вероватно је најпознатија употреба речи *кости* у родољубивој српској поезији везана за „Отаџбину” Ђуре Јакшића (91), где кости предака преузимају на себе улогу вољне одбране потомака. Повлашћено место у овом смислу има и реч *лобања*, чије се значење актуализује у два смера: конкретном, историјском и универзалном. Први смер подразумева сећање на лобању цара Лазара (349), али и спомињање Ћеле-куле, где „Око смрти зазидане у кули / Лобање у месту играју” (297) и где, парадоксално, они мртви подстају надмоћни над смрћу. У том погледу, Миљковићев *зид лобања* који опчињава *све време* наставља причу о победи над смрћу, али се она, и када је испевана у песми „Слуга Милутин”, разумева знатно универзалније.

Декомпозиција тела своју кулминацију има у потпуном губљењу телесног облика, а у те сврхе се обично употребљавају речи *йейео* и *йрах*. Из историјске перспективе битно је сачувати пепео предака, нарочито кад је реч о некоме као што је утемељивач српске државе, цркве и културе (362). Иако битно различита, актуализација пепела у Змајевој (89) и Миљковићевој песми (344) има једну тачку пресека, а то је вера да пепео није само то, већ и једно трајање (фигуративно предочено већ

⁸ Међу осталим лексемама које су семантички и деривационо повезане са лексемом *крв*, ваља истаћи маркирану лексему *крвца*, присутну у песмама 19. века (код Стерије и Радичевића), као и епитет *крвав*, који је ушао у наслов једне од најпознатијих песама *Анџолоије* – у „Крваву бајку” Десанке Максимовић.

поменутом синтагмом „пламен који спава”). Слично је са *йрахом*: једни га узимају за сведочанство и симбол пропадања и пролазности (54, 132, 198, 279), други разликују биће преминулог од умрлог праха (70, 97), док трећи у праху виде и даље могућност трајања и залог обнове (81, 304). Уосталом, једна од најпознатијих песама из ове збирке – „Посвета праху оца Србије” (57) – ма колико наизглед сводила историјску личност Карађорђа на оно што је у материјалном смислу од њега остало, самом потребом да реч буде упућена праху донекле оживљава тај прах као слушаоца-саговорника.⁹

Представа бесмртности

На „институцију” загробног живота и бесмртности Бодријар (1991: 162) скреће пажњу показујући најпре како Црква, а потом и Држава на њој заснивају власт. Танатополитика, тако, „обећава као нарочиту врсту наднице вечну посмртну славу коју може осигурати само полагање живота у одбрани домовине. [...] Погинути на пољу части значи осигурати име након смрти и то је епитаф који војнику гарантује вечност” (Куљић 2014: 67).

У неколиким песмама дешава се или се прижељкује васкрсење, исказано у различитим варијантама – *воскреснуџи*, *васкрснуџи* и *васкрсење*, *ускрснуџи* и *ускрс*. Иако се на једном месту помиње васкрсење витанијског Лазара и тако евоцира чист библијски контекст (388), много чешће је васкрсење поменуто у контексту националног буђења. Лирско ја тражи васкрсење *Госџода* (19) не би ли он помогао српском народу, очекује се васкрсење *славе свеколике Србадије* (79) и српског *милој рода* (106), или су пак стихови посвећени васкрсењу појединачних јунака Милоша (Обилића) и Марка (Краљевића) (143). И на овом месту присутни су призвучи критичког патриотизма код Диса (154), који у „Нашим данима” исписује познате редове: „Место светле историје и гробова, / *Васкрсли смо* све пигмеје и репове; / Од несреће браће наше, од робова, / Затворисмо своје очи и џепове”.

Бесмртџи се као лексема у песмама не појављује, али то не значи да о њој самој нема говора. Његош упућује на то како су „трудови за род *бесмртџије*” (53), епитет *бесмртџника* у *Анџолоџији* експлицитно

⁹ Говор о мртвом телу заокружује присуство животиња које се обично везују за њега: то су углавном црви (37, 152, 256, 371) и гавранови (229, 370), а појавиће се и један миш у поезији Милосава Тешића (395), који налази своје гнездо у *лобањџици* пуковника.

задобија Карађорђе (57), а придев *бесмртан* стоји и уз *ироје*, тј. *хероје* (28), уз *јодвије* Милоша Обилића, који су га одвели бесмртном *живоју* (62). *Бесмртан* је и косовски див Лазе Костића (102), кога је *обесмртио* зрак, као и Дух слободе који пролази Београдом у песми Симе Пандуровића (158). Занимљиво је да је атрибут *бесмртности* код Његоша (53) и експлицитно повезан са родољубљем: „Родољубље што је? Електрика, / живот, душа душе благородне, / главни алмаз душевне оките. / Пре-чишћена искра божествена / кроз пламове огња *бесмртнога* / гнушава се храма нечистога”¹⁰

Близак појму бесмртности је појам *вечности*. Простор *вечности* се описује као таман, простор у који столећа тону (113), али и као *вечно боравиште* у које се узносе невине жртве у „Крвавој бајци” Десанке Максимовић (271). За оне који су пали на бојишту остаје *вечно сећање* (150), а они су у власти *вечног јокоја*, који је крхак и може се нарушити непоштовањем од стране живих (187), што упућује онда на чињеницу коју обично примамо са стрепњом, а она се састоји у сазнању да се мртви могу и заборављати (уп. Куљић 2014: 12). Па, иако постоји, најснажније код Стерије (39), један песимистичан тон, који казује како на крају „остаје вечно – ништа”, који упућује на то да „брзо *вечна* ногом окреће се природа *вечно*” и да „падају људи и царства снажна и важна”, те да стога „Атина и Рим давно забвени леже” (36), чини се да је снажнији глас који говори о вредности *вечног* и *верног корака* у смрт (232) и подгрева веру да ће споменици „народне прошлости славне” довести до тога да слобода сине „ко рајски феникс” (113).

Трајање после смрти може да се оствари и у симболичкој форми кроз остављање *завешта*.¹¹ Тај је завет „горки завет страдања и моћи, / Једини пут који води до врхунца” (124), завет *оцаца* (132) и завет *с Косова јоља* (149, 151). Они којима је остављен завет и који га остварују јављају се под именом *завештаници* у само једној, али незаобилазној песми – у Змајевим „Светлим гробовима”, где лирско ја моли за благослов „Да вас здружи братска слога, / *Завештанике* који с’ купе / Око гроба Ђуринога!” (Змај 87).

¹⁰ У стиховима *Антилојије* умрли се неколико пута именује као гранично биће које се не налази ни у простору живих, ни у простору мртвих: као *сен/сена* или *сенка* (132, 311, 334, 337), *авеш* (228) и *вамџир* (139).

¹¹ Сама форма завета може се посматрати као експлицитна вербализација онога што је Луј Венсан Тома (1980: 24) сликовито именовао говорећи како „*мртви никада нису на својим местима*” и како они „непрекидно салећу *несвесно* својих потомака, који настоје да их забораве”.

Стање смрти у родољубивим песмама не подразумева и нефункционалност умрлог: мртви умеју да *извојују* страшну правду (133), они *чују* „хук борбене лаве” (188), они *гају долан зајрљај* који увија интензивније од свиле и страсти (191); мртви Југ Богдан шири руке и брани децу (174), Карађорђе, метафорично, „из мртвијех Срба дозва, дуну живот српској души” (57), а сам Његош нас зове да се ка њему пењемо (311). Стојанка, мајка Кнежопољка, у више наврата показује колико јој је тешко да прихвати смрт синова: она моли децу да јој се мртва насмеју (255), жали што ће их ражалостити (257) или пак жели да их мртве изљуби (255); сличну непомиреност са коначношћу смрти показују Миљковић (344), који пише да „нема / Пепела већ само пламен који спава”, и Лалић (324), када за мртве додаје „нека бдију, незвани бдију, / Јер презрели би ме да им певам успаванку”.

На крају треба додати и то да у овим песмама мртви умеју да проговоре. Међу њима сви припадају оној страни о чијим се успесима и жртвама пева – у родољубивој поезији, макар се тако чини, за посмртни глас непријатеља нема места. Реч је најпре о утемељивачима модерне српске државе, о владарима и јунацима, па у овим песмама чујемо речи које изговарају Свети Сава (359, 374) и Свети Симеон (376), цар Душан (70), Југ Богдан (107) и кнез Лазар (308).¹² Њима се придружују и неименовани или симболично именовани погинули: гробови предака (86), мртви хајдуци (89), доцније пролетери (264) и један од синова Стојанке мајке Кнежопољке (259). Ваља овде поменути и Његоша, који проговара у песми Лазе Костића (98) и мртве у „Ламенту” Црњанског (195). Поруке које мртви доносе су доста различите. Једни подсећају на злочине непријатеља и отелотворују његову савест (86), други на том темељу позивају на освету (259), која се дефинише као „свети дуг” (107). Други упућују на вредност жртве, заједништва и вере у идеале (89), као и награду мира и благостања у загробном животу (374, 376); код Ђопића (265) наилазимо и на бесмртност погинулих пролетера који обећавају да ће, кад „дан славе” дође, „четама Слободе” марширати и мртви пролетери. На другој страни спектра мртви су ту да подсети на оно што су оставили и укажу на пропадање наслеђа (70), да укажу на то да „док на ту земљу ови стоји кам, / најцрњи враг је Србин себи сам” (98) и чак доведу у питање смисленост своје жртве (308).

¹² Овако издвојене фигуре имају снажну кохезивну вредност за групу коју окупљају: „мртви су функционални јер је група лишена претече и изворног завета мање препознатљива” (Куљић 2014: 45).

Уместо закључка

Кад се осврнемо на све наведено, постаје јасно се да је тематизација смрти важан градивни елемент родољубиве поезије, макар у антологији која је овде била предмет анализе. Концептуализација смрти у њој би се, у најкраћем, могла описати на следећи начин.

Конкретизација умирућих субјеката у родољубивим песмама је различита: у њима смрт доживљавају неперсонализовани, али ипак донекле профилисани ликови (пуковник, хајдук, пролетер), као и они који су конкретизовани личним именом. Међу именованима, најчешће је реч о историјским личностима (од Светог Саве до Његоша), посебно владарима и јунацима (од цара Лазара до Карађорђа), а знатно ређе о измишљеним ликовима (три сина мајке Кнежопољке и сл.). Додатно, говор о умирућима подразумева и конструисање обједињујуће временске линије која повезује гробове предака и прадедова са гробовима очева и синова, чиме се оцртава континуитет борбе за слободу и сопствени народ. С друге стране, у песмама се повремено тематизују и невине жртве (деца и жене), најчешће у функцији наглашавања нехуманости непријатеља.

Стиховима доминира тематизација насилне смрти, при чему се у овим песмама појављује широк спектар узрока смрти и начина умирања (смрт од болести и смрт која се не одвија на бојишту ретко је присутна и оцењује се као лоша смрт). Кад је реч о односу према смрти, најчешће се у први план ставља храбро суочавање с њом, уз свест о томе да је смрт за друге и за идеале узвишено дело; тек на рубу се јављају сумње у смицао тако остварене смрти. Иако су чести експлицитни прикази умрлог тела и његовог труљења, у овим стиховима може се наићи на неприхватање нефункционалности и коначности смрти, па тако (одређени) умрли могу да осећају или говоре. Преовлађујуће осмишљење смрти види се у симболичком трајању у сећању потомака. Отуда се гробље често приказује као место туге, али и место завета и вере у идеале за које су преци дали свој живот. На тој разини се, уз понос, појављује и осећање разочарања у савременост која до идеала не држи – тако се у појединим песмама са становишта критичког патриотизма указује на деградацију и општи заборав вредности за које се у ранијим временима жестоко и предано борило.

Приликом језичког обликовања мотива смрти ретко се користи персонификација, а знатно чешће су присутне метафоре смрти (као лежања

и сна, пада и гашења живота) и, уз њих, хиперболичне фразе које указују на страхоте и размере страдања.

Као што смо поменули на самом почетку рада, све наведено чини једну могућу скицу смрти у српском родољубивом песништву. За целовитију и нијансиранију слику било би неопходно више уронити у опусе појединачних аутора и сагледати тематизацију смрти и патриотизма из угла аутентичних поетика. У том би се урањању можда оцртао и један дијахронијски изнијансиран поглед, а можда би, на темељу таквих увида, изронио и одговор на питање како данас писати родољубиву песму и посебно – где је место смрти у њој?

ИЗВОР

Антологија 2002: *Анџологија српске родољубиве поезије*, прир. Владимир Цветановић, Вук Милатовић и Александар Јовановић. Београд: Просветни преглед.

ЛИТЕРАТУРА

Аријес 1989: Filip Arijes, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, Beograd: Rad.

Бодријар 1991: Jean Baudrillard, *Simbolička razmena i smrt*, Gornji Milanovac: Dečje novine.

Тома 1980: Luj Vensan Toma, *Antropologija smrti I–II*, Beograd: Prosveta.

Даглас 2005: Davies Douglas. *A Brief History of Death*, Oxford: Blackwell Publishing.

Куљић 2014: Todor Kuljić, *Tanatopolitika*, Beograd: Čigoja štampa.

Морен 1981: Edgar Moren, *Čovek i smrt*, Beograd: BIGZ.

Павићевић 2011: Александра Павићевић, *Време (без) смрти*, Београд: Етнографски институт САНУ.

Таурек 2009: Бернхард Ф. Таурек, *Филозофирајући: учини умирајући?*, Нови Сад: Адреса.

Тони 1994: Tony Walter, *The Revival of Death*, London – NY: Routledge.

Цветановић / Милатовић / Јовановић 2002: Владимир Цветановић, Вук Милатовић и Александар Јовановић, „На почетку: о српској родољубивој поезији”, предговор у: *Анџологија српске родољубиве поезије*, Београд: Просветни преглед, 13–16.

Vladimir Vukomanović Rastegorac
University of Belgrade, Faculty of Education
Belgrade, Serbia

PATRIOTISM AND DEATH: PRESENTATIONS OF DEATH
IN THE ANTHOLOGY OF SERBIAN PATRIOTIC POETRY

Summary

The aim of this paper is to investigate and describe how the phenomenon of death is shaped in Serbian patriotic poetry using the example of verses from the *Antologija srpske rodoljubive poezije* (*Anthology of Serbian Patriotic Poetry*), edited by Vuk Milatović, Vladimir Cvetanović, and Aleksandar Jovanović. In particular, the following will be considered: 1) naming death, 2) choosing the manner and cause of death, 3) representation of the grave and burial, 4) representations of the dead body, 5) representation of immortality. The analysis shows: 1) that in patriotic poetry the motif of death occupies an important place, 2) that violent death dominates in patriotic songs, 3) that the grave is seen as a place of sadness, but also as place of vows and rebirth, 4) in patriotic poetry there are often cruel representations of the dead body, 5) there is an open non-acceptance of the dysfunctionality of the dead and the finality of death, as well as the fact that the continuance after death is dominantly realized in a symbolic form, through the memory of descendants. Personification is rarely used in the linguistic shaping of the motif of death - metaphors of death and hyperbolic phrases that indicate the extent and horrors of suffering are more often present.

Keywords: Serbian poetry, patriotic poetry, anthology, thanatopolitics, thanatology.